

Філатов В. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів

РОЗВИТОК МОДЕЛІ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ В СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Анотація. У статті досліджено особливості становлення моделі перехідного правосуддя на сучасному етапі розвитку міжнародного права. Актуальність теми, яку обрав автор, обумовлена відсутністю належного наукового обґрунтування механізмів перехідного правосуддя в Україні та цілісного бачення цієї концепції. Як наслідок, в державі спостерігається гальмування процесу розбудови політики перехідного періоду, яка є фундаментом сталого розвитку у майбутньому. З огляду на це, автор в цій статті здійснює історико-правовий аналіз розвитку моделі перехідного правосуддя в сучасному міжнародному праві. З'ясовано, що сучасний етап розвитку моделі перехідного правосуддя має достатньо важливе значення для формування механізмів подолання наслідків соціальних потрясінь. Це стало можливим завдяки усвідомленню необхідності комплексного застосування усіх інструментів перехідного правосуддя, що забезпечить необхідний результат. Автор відзначає активізацію процесу нормотворчості, тобто створення відповідних міжнародно-правових джерел перехідного правосуддя, на основі яких застосовується означена модель. Автор припускає, що застосування моделі перехідного правосуддя відбувається в рамках двох основних рівнів: міжнародного і національного, які є взаємозалежними та взаємообумовленими. Акцентовано увагу на значному потенціалі моделі перехідного правосуддя, яка передбачає поєднання процесів примирення на двох вказаних рівнях. Аргументовано, що особливістю сучасного розвитку механізмів перехідного правосуддя є переосмислення ролі інститутів громадянського суспільства у процесі примирення та покарання винних (створення громадянських трибуналів та комісій, які забезпечують налагодження конструктивного діалогу). Автор звертає увагу на суттєве розширення функціональних можливостей механізмів перехідного правосуддя, які стають більш уніфікованими та здатними пристосовуватися до умов кожного окремого національного контексту. Доведено, що характерною відмінністю сучасного етапу розвитку моделі перехідного періоду є розширення передумов її застосування, що відображає паралельний розвиток поставторитарної складової перехідного правосуддя, яка поряд з постконфліктною починає домінувати. Автор доходить висновку, що на сучасному етапі розвитку перед теоретиками і практиками постало питання суспільного призначення моделі перехідного правосуддя, від вирішення якого на пряму залежало змістовне наповнення напрямків і принципів останньої.

Ключові слова: еволюція, історичний розвиток, збройний конфлікт, концепція суспільного переходу, перехідне правосуддя, поставторитарна політика, становлення, соціальні потрясіння.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завдан-

нями. В сучасних умовах в Україні активно використовуються напрямки і механізми перехідного правосуддя. Цей процес є достатньо складним, що обумовлено відсутністю комплексного бачення моделі перехідного правосуддя. Тому існує необхідність наукового обґрунтування означеної моделі, невід'ємною частиною якого є аналіз історичних аспектів розвитку. Саме цей напрямок наукового пошуку обрав для себе автор цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Питання функціонування моделі перехідного правосуддя в різні часи вивчали: Крістіан Браун, Сюзанна Баклі-Зістель, Стефан Вінтер, Катерина Лу, Фрідерік Міт, Сан'я Ромейке, Тереза Колома Бек, Мартіна Фішер та інші зарубіжні вчені. Однак спеціальних досліджень сучасного етапу еволюції моделі перехідного правосуддя в теорії міжнародного права досі не проводилося, що вказує на актуальність обраної теми наукового пошуку.

Формування цілей статті. Метою статті є історико-правовий аналіз розвитку моделі перехідного правосуддя в сучасному міжнародному праві.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На сучасному етапі зарубіжні вчені мають різну точку зору щодо моменту початку сучасного етапу розвитку моделі перехідного правосуддя. Зокрема, дискусія точиться навколо двох основних теорій. Представники першої вважають, що початком цього етапу варто вважати укладання Версальського договору після першої світової війни. Яскравим прикладом прибічників такої теорії є Катерина Лу, яка узагальнила відповідні теорії та дійшла важливих теоретичних висновків. Зокрема науковець вважає, що Версальський договір без сумнівів є елементом перехідного правосуддя, але має значні недоліки.

Ключовим недоліком документу є перевага карального правосуддя над нормами правосуддя відновлювального. Тобто, у документі було порушено принцип взаємної поваги та рівності сторін конфлікту, що у подальшому призвело до Другої світової війни. Отже, по суті Версальський договір не сприяв правдивому висвітленню причин і наслідків війни, а також утвердженню моральних істин переможцями або переможеними [1, с. 21]. Слід припустити, що Версальському договору не вистачило визнання «пункту відправлення» та «пункту прибуття», тобто не було належним чином застосовано превентивні механізми, які дають змогу не допустити конфлікт у майбутньому.

Представники другої теорії спільні в думці, що початком сучасного етапу розвитку моделі перехідного правосуддя слід

вважати Нюрнберзький процес та події після Другої світової війни. З цього приводу Санія Ромейке зазначає, що події після Другої світової війни варто вважати початком нового етапу розвитку перехідного правосуддя, який мав наступні недоліки: пізнє визнання багатьох жертв нацистів, внаслідок чого більшість переслідуваних осіб так і не отримали відшкодування; відсутність політичної волі щодо переслідування націонал-соціалістів, багатьом з яких вдалося уникнути відповідальності; неналежна моральна сатисфакція, тобто механізми встановлення історичної правди не були застосовані повною мірою [2, с. 68]. Втім важливість цього етапу розвитку перехідного правосуддя є беззаперечною, оскільки саме в рамках Нюрнберзького процесу вперше модель перехідного правосуддя була запроваджена як цілісна міжнародно-правова конструкція [3, с. 87].

Висловлюючи власну думку зазначимо, що початком сучасного етапу розвитку моделі перехідного правосуддя варто вважати 1919 рік, тобто рік укладання Версальського договору, на користь чого є декілька важливих аргументів. По-перше, ми маємо явний приклад постконфліктного етапу розвитку держав, тобто наявна одна з двох передумов застосування моделі перехідного правосуддя, пов'язана із відповідними соціальними потрясіннями. По-друге, є міжнародно-правовий документ, в якому визначені питання, що розглядаються в площині перехідного правосуддя. Зокрема мова йде про визначення винних та їхнє покарання, а також надання цих особам відповідних гарантій. По-третє, мета документу напряму пов'язана з примиренням та недопущенням конфлікту у майбутньому, що повністю корелюється з вихідними ідеями перехідного правосуддя.

Щодо означеної вище мети, вітчизняні теоретики міжнародного права також схильні вважати, що п'ять основоположних договорів про мир (Версальський, Сен-Жерменський, Тріанонський, Нейський та Севрський), будучи автономними за своєю природою, виражали єдність підходу держав-переможниць до повоєнного мирного облаштування. Закріпивши значний масив партикулярних положень із відновлення мирних взаємовідносин між колишніми ворогами у війні, вказані договори містили в якості безпосередньої складової міжнародно-правову угоду більш загального характеру між потенційно необмеженим числом суб'єктів міжнародного права – Статут Ліги Націй, що визначив фундаментальні на той час принципи та норми мирного співіснування держав у перспективі [4].

Значний еволюційний прорив у розвитку моделі перехідного правосуддя відбувся саме після Другої світової війни, і був пов'язаний із Нюрнберзьким процесом (1945–1946 рік), в рамках якого було застосовано напрямки і принципи перехідного правосуддя. Необхідно відзначити, що в рамках цього процесу, перехідне правосуддя стає не просто деклараціями, а реальним механізмом притягнення до відповідальності військових злочинців, які отримали реальні покарання. Також досліджується модель набуває системності і цілісності за рахунок розширення числа воєнних злочинів та впровадження відповідальності за злочини проти людяності. Тобто, в процесі була надана правова оцінка не тільки порушенням законів і звичаїв ведення війни, а й іншим злочинам: катування, пограбування цивільного населення, вбивство заручників, руйнування населених пунктів тощо [4].

Варто також звернути увагу на те, що в рамках Нюрнберзького процесу відбувається утвердження механізмів визначення причинних зв'язків між воєнними діями агресора та їхніми наслідками, що дуже принципово, адже це і є проявом формування жертвоцентризму у перехідному правосудді. Окрім цього, на підставі таких зв'язків відбувається формування інших елементів перехідного правосуддя, а саме: репарації, амністії, матеріальні компенсації, моральні сатисфакції. Вагомим внеском Нюрнберзького процесу у розвиток моделі перехідного правосуддя є окреслення понятійного апарату передумов застосування напрямків і принципів останнього. Зокрема, у Статуті Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн ОСІ (Статут Нюрнберзького процесу), злочини проти людяності визначено наступним чином: вбивства, знищення, висилка, та інше жорстоке поводження по відношенню до цивільного населення до або під час війни, а також переслідування по політичним, расовим, релігійним мотивам [5].

Здобутки Нюрнберзького трибуналу були достатньо вдало апробовані та допрацьовані в рамках Токійського судового процесу, який відбувся у 1946–1948 роках. Для правової оцінки дій Японії під час Другої світової війни та Другої японсько-китайської війни, було створено спеціальний Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу. В контексті розвитку моделі перехідного правосуддя, цікавим вбачається застосування практики впровадження єдиних принципів судового переслідування воєнних злочинців, а також осіб, які під час війни вчиняли інші злочини проти людяності. Ці принципи стали основою формування національного законодавства, яке дозволило через десятиліття знаходити і карати воєнних злочинців [6, с. 190].

Насправді, це дозволяє значно розширити функціональні можливості моделі перехідного правосуддя у просторі та часі. Враховуючи специфіку окремих збройних конфліктів та громадянських війн, а також їхні руйнівні наслідки, етап перехідного правосуддя може тривати десятиліттями, і тому потрібно створити правові передумови застосування окремих напрямків перехідного правосуддя. Також необхідно звернути увагу на той факт, що досвід Токійського судового процесу показав, що реалізація моделі перехідного правосуддя передбачає гармонійне поєднання норм міжнародного права та норм національного законодавства. При чому, перші за своєю природою є матеріальними нормами, які містять принципи, ідеї, напрямки тощо. Другі ж є процедурними за своїм характером, і регламентують окремі організаційно-процесуальні аспекти реалізації напрямків і принципів перехідного правосуддя. У подальшому, саме це правило стає домінуючим і визначає розвиток моделі перехідного правосуддя в сучасному міжнародному праві.

Спираючись на праці зарубіжних вчених, ми пропонуємо вважати, що сучасний етап тривав до 1990 року. Як ми зазначали раніше, такий хронологічний підхід пов'язаний із розпадом СРСР, які був певним фактором стримування. Якщо схарактеризувати ті еволюційні зміни, в моделі перехідного правосуддя які відбулися у період 1946–1990 років, то слід зазначити про наступне:

– розвиток інституціональних засад перехідного правосуддя (створення спеціальних комісій з правди та розслідування злочинів). Тобто, окрім нормативно-правових джерел, утверджується практика створення інституцій, наділених на перехідному етапі особливими функціями, які спрямовані на

примирення, встановлення правди та недопущення конфлікту у майбутньому. Зокрема, відзначимо наступні інституції, які увійшли в історію перехідного правосуддя: Комісія із розслідування геноциду в Уганді (1974 рік), Комісія зі встановлення правди в Аргентині (1983 рік), Національна комісія правди і примирення в Чилі та Комісія правди в Ель Сальвадорі (1983 рік) [7, с. 630];

– активізація процесу створення міжнародно-правових джерел у сфері перехідного правосуддя. У цьому проявляється превентивний компонент перехідного правосуддя, а також його екстериторіальний характер. Інакше кажучи, розробка таких джерел сприяє універсальності моделі перехідного правосуддя, яку, у разі виникнення соціальних потрясінь, держава може взяти як зразковий алгоритм подолання наслідків конфліктів та досягнення сталого розвитку. Серед таких джерел можна виділити наступні: Міжнародний пакт про громадянські й політичні права (1966 рік), Кодекс поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку (1979 рік) та інші [8];

– впровадження практики залучення інститутів громадянського суспільства до процесів примирення і встановлення правди. Мова йде про створення громадських трибуналів, які існують як альтернатива міжнародним судовим інстанціям на національному рівні. Це дозволило об'єднати сторони конфлікту та залучити жертв до пошуку історичної правди. Також участь громадськості забезпечила прозорість на неупередженість процедур покарання винних осіб. У якості прикладу наведемо декілька відомих в практиці перехідного правосуддя громадських трибуналів: Трибунал Рассела (1973 рік), Громадський трибунал в Лагінській Америці (1974 рік), Громадський трибунал щодо Чилі (1976 рік) [9].

На сучасному етапі розвитку моделі перехідного правосуддя відбувається спроба теоретичного обґрунтування вихідних засад, принципів та напрямків самого концепту переходу від поставторитарного чи постконфліктного етапу до сталого розвитку. Натомість, ці спроби зіткнулися з двома ключовими проблемами, які завадили сформулювати теорію перехідного правосуддя. По-перше, сфера перехідного правосуддя виявилася надзвичайно неоднорідною, що завадило виникненню на цьому історичному етапі загальної теорії перехідного правосуддя. Здебільшого це пов'язане з міждисциплінарністю досліджуваної моделі, оскільки межі концепції перехідного правосуддя навіть досі залишаються невловимими.

Тобто, перехідне правосуддя це не тільки право, а й політологія, соціологія, психологія та інші фундаментальні суспільні науки. По-друге, правосуддя перехідного періоду – це відносно молода сфера, керована практикою, тому на сучасному етапі розвитку виявилось складним завданням окреслити закономірності розвитку механізмів перехідного правосуддя, а зокрема питання універсальності цієї моделі, яка застосовується в різних контекстах [10, с. 18]. Слід припустити, що на сучасному етапі розвитку модель перехідного правосуддя розвивалася здебільшого інтуїтивно, тобто, теорія напряму залежала від рівня розвитку практики, а остання розвивалася під впливом окремих національних контекстів. Такий розвиток вказує на певні диспропорції розвитку теорії і практики, що на етапі становлення є достатньо закономірним процесом.

Дослідження теоретиків перехідного правосуддя вказує на наявність ще однієї теоретико-прикладної проблеми, яка виникає на сучасному етапі розвитку. Мова йде про дискусію

навколо самої «концепції переходу», яка виникла внаслідок існування двох основних парадигм: перехід від війни до миру та перехід від авторитаризму до демократії. Доволі вдало цю проблему розкрив Стефан Вінтер, який зазначає, що останніми роками все більш поширеним стає визначення переходу в термінах всебічної трансформації суспільно-політичного життя. Цей розвиток пов'язаний з розвитком теорії «відновного правосуддя» та одночасним інтересом до соціального примирення та посттравматичного «зцілення» [11, с. 5].

Отже, на сучасному етапі розвитку перед теоретиками і практикаками по суті постало питання суспільного призначення моделі перехідного правосуддя, від вирішення якого напряму залежало змістовне наповнення напрямків і принципів останньої. На нашу думку, це доволі масштабне на глибоке філософське питання, яке пов'язане з окресленням сфер суспільного життя, які повинні бути трансформовані в рамках перехідного періоду. На той час, це доволі логічне питання, адже необхідно було чітко розмежувати відновне правосуддя та зміни, які відбуваються в демократичних політичних режимах в рамках цілеспрямованої політики сталого розвитку.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямку. Якщо узагальнити, то сучасний етап розвитку моделі перехідного правосуддя має достатньо важливе значення для формування механізмів подолання наслідків соціальних потрясінь. Перевагою даного етапу є усвідомлення необхідності комплексного застосування усіх інструментів перехідного правосуддя, що забезпечить необхідний результат. Також варто відзначити активізацію процесу нормотворчості, тобто створення відповідних міжнародно-правових джерел перехідного правосуддя, на основі яких застосовується досліджувана модель. Доречно згадати і про візуалізацію двох основних рівнів, в рамках яких відбувається застосування моделі перехідного правосуддя: міжнародного і національного. Це вказує на значно більший потенціал моделі перехідного правосуддя, яка передбачає поєднання процесів примирення на двох вказаних рівнях. До числа особливостей сучасного розвитку механізмів перехідного правосуддя слід зарахувати переосмислення ролі інститутів громадянського суспільства у процесі примирення та покарання винних. Мова йде про громадянські трибунали та комісії, які дають змогу об'єктивніше почути сторін конфлікту та налагодити конструктивний діалог.

Також відбувається суттєве розширення функціональних можливостей механізмів перехідного правосуддя, які шляхом узагальнення історичного досвіду, стають більш уніфікованими та здатними пристосовуватися до умов кожного окремого національного контексту. Характерною відмінністю сучасного етапу розвитку моделі перехідного періоду також є розширення передумов її застосування. Це демонструє паралельний розвиток поставторитарної складової перехідного правосуддя, яка поряд з постконфліктною починає домінувати. При чому перспективним напрямком наукового пошуку слід вважати аналіз перспектив удосконалення моделі перехідного правосуддя в умовах глобальних процесів та інтеграції.

Література:

1. Catherine Lu Justice and Moral Regeneration: Lessons from the Treaty of Versailles. *International Studies Review*. 2002. Pp. 3–25.
2. Sanya Romeike Transitional Justice in Germany after 1945 and after 1990. *International Nuremberg Principles Academy*. 2016. 79 p.

3. Ruti G. Teitel *Transitional Justice Genealogy* *Harvard Human Rights Journal*. 2003. Vol. 16. Pp. 69–94.
4. Колісниченко К. С. Особливості відновлення міжнародного правопорядку після завершення Першої світової війни. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fela.kpi.ua%2Fbitstream%2F123456789%2F5479%2F1%2F10%2520-%25203%25287%2529%2520-%252019.pdf&clen=157354> (дата звернення: 20.06.2022).
5. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн ОСІ від 08 серпня 1945 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_201#Text (дата звернення: 20.06.2022).
6. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні : монографія / за заг. ред. А. П. Бушенка, М. М. Гнатовського. Київ : РУМЕС. 2017. 592 с.
7. Michael P. Scharf Responding to Rwanda: Accountability Mechanisms in the Aftermath of Genocide. *Journal of International Affairs*. Vol. 52, № 2. Pp. 621–638.
8. United Nations Approach to Transitional Justice. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwww.un.org%2Fruleoflaw%2Ffiles%2FTJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf&clen=121804&chunk=true (access date: 25.06.2022).
9. Martina Fischer *Transitional Justice and Reconciliation: Theory and Practice*. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fberghof-foundation.org%2Ffiles%2Fpublications%2Ffischer_tj_and_rec_handbook.pdf&clen=729769&chunk=true (access date: 25.06.2022).
10. Susanne Buckley-Zistel, Teresa Koloma Beck, Christian Braun, Friederike Mieth *Transitional Justice Theories*. Canada: Routledge. 2014. 226 p.
11. Stephen Winter *Towards a Unified Theory of Transitional Justice*. *International Journal of Transitional Justice*. 2013. Vol. 8. Pp. 1–21.

Filatov V. Development of the model of transitional justice in modern international law

Summary. The article examines the peculiarities of the formation of the model of transitional justice at the present stage of development of international law. The urgency of the topic chosen by the author is due to the lack of proper scientific substantiation of the mechanisms of transitional justice

in Ukraine and a holistic vision of this concept. As a result, the state is slowing down the process of developing a transition policy, which is the foundation of sustainable development in the future. In view of this, the author in this article carries out a historical and legal analysis of the development of the model of transitional justice in modern international law. It was found that the current stage of development of the model of transitional justice is quite important for the formation of mechanisms to overcome the effects of social upheaval. This became possible due to the awareness of the need for comprehensive application of all instruments of transitional justice, which will provide the desired result. The author notes the intensification of the rule-making process, ie the creation of appropriate international legal sources of transitional justice, on the basis of which this model is used. The author assumes that the application of the model of transitional justice occurs within two main levels: international and national, which are interdependent and interdependent. Emphasis is placed on the significant potential of the model of transitional justice, which provides for a combination of reconciliation processes at these two levels. It is argued that a feature of the modern development of transitional justice mechanisms is a rethinking of the role of civil society institutions in the process of reconciliation and punishment of perpetrators (creation of civil tribunals and commissions that ensure a constructive dialogue). The author draws attention to the significant expansion of the functional capabilities of transitional justice mechanisms, which become more unified and able to adapt to the conditions of each individual national context. It is proved that the characteristic difference of the current stage of development of the transition model is the expansion of the preconditions for its application, which reflects the parallel development of the post-authoritarian component of transitional justice, which along with post-conflict begins to dominate. The author concludes that at the present stage of development before theorists and practitioners the question of the social purpose of the model of transitional justice, the solution of which directly depended on the content of the directions and principles of the latter.

Key words: evolution, historical development, armed conflict, the concept of social transition, transitional justice, post-authoritarian politics, formation, social upheavals.